

РОЗДІЛ 9

ЕТИКОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ В СТРУКТУРІ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

В структурі релігієзнавства назріла необхідність, поруч із такими її класичними дисциплінарними утвореннями як філософія релігії, соціологія релігії, феноменологія релігії, психологія релігії, конституювання нового напрямку теоретичного знання – етикології релігії. Як філософська дисципліна про релігійну мораль, етикологія релігії осмислює, узагальнює, систематизує історичний розвиток релігійної моралі, історію її становлення, обґрунтовує природу, сутність, специфіку, функції релігійної моралі, закономірності її розвитку та функціонування у різноманітні її конфесійних та конкретно-історичних форм вияву.

Етик досліджує основи людських поглядів і моральних позицій: те, чим людина намагається їх обґрунтувати. Інакше кажучи, етика цікавить діяльність людини, а також сформована цією діяльністю позиція і зрештою сама людина як суб'єкт своєї діяльності і позиції – під кутом зору їх моральної цінності. Етика – це теорія вчинку під кутом її морального обов'язку. Виходячи з цього твердження, під етикологією релігії будемо розуміти філософську теорію морального обов'язку діяння, де головним критерієм виступає відповідність Божому слову і єдиним джерелом моралі є Бог.

В релігійній свідомості мораль завжди має божественне походження, а Бог виступає мірилом добра і доброти, тому будь-яка дія повинна знайти своє обґрунтування в ньому. Тільки Бог у релігійній свідомості володіє категоріальними функціями для життя людини. Він визнається фундаментальним першопринципом та першоосновою порядку. Щодо соціального порядку, Бог постає як законодавче начало, від якого похідні всі інші норми та цінності людського буття. Як верховний регулюючий принцип, він не дозволяє соціальному життю втратити гармонійні форми. Встановлюючи, на думку віруючих, духовно-моральний порядок, Бог являє собою вищу, абсолютну досконалість, втілення того морального ідеалу, до якого повинна прагнути людина. Як абсолютна особистість, Бог є втіленням абсолютного ступеня моральності. Люди не мають права змінювати моральні закони чи пристосовувати їх до своїх інтересів, тому що це є сфера, над якою вони не підвладні. Бог вказує закон поведінки і цей закон має всезагальний, об'єктивний та абсолютний характер. Набуваючи форми закону, релігійна мораль заперечує свободу всіх воель, окрім тієї, яка її засновує, тобто волі Бога. Зневажання божественних законів призводить до розплати – або в цьому, або в потойбічному світі. В такий спосіб, згідно релігійного світобачення, Богом закладаються основи етики, котрі людиною, як його творінням, не можуть піддаватися сумніву. Отже, для релігійної свідомості неможлива ситуація зневажання заповітів Бога, їх дотримання є сприянням для існування космічного порядку, який встановлений Творцем.

Отже, для етикології релігії мораль – це співвідношення між вчинком людини і тим критерієм, в світлі якого окреслюється значимість вчинку. На відміну від емпіричних наук, що прагнуть описати і пояснити людську і соціальну поведінку, етикології релігії має зовсім інше призначення. Вона не стільки зацікавлена тим, як людина дійсно веде себе, скільки тим як людина повинна діяти; не стільки тим, яку думку вона відстоює зараз, скільки тим, які цінності вона повинна відстоювати. Відповідно до цього й етикологію релігії як науку цікавить передусім вимір належного, того, що має бути: як належить чинити, поводитися, спілкуватися, які цінності слід втілювати в житті, в якому напрямі вибудовувати власну особистість. Адже мораль, як зазначає С.Б.Кримський, – це не лише правила поведінки, але й спосіб самозбереження людини, відповідальністю перед собою та самим буттям [Кримський С.Б. Аудіозапис лекції від 16. 01. 2007 р.].

У науковій літературі вирізняють два види моралі: оптативну та імперативну (бажальну та наказову). Для етичної думки останніх століть більш притаманною є саме імперативна мораль, в основі якої лежить те чи інше веління, вимога або заборона щось робити. Без сумніву, релігійну мораль теж можна охарактеризувати як імперативно-регламентуючу. Імперативність моральних релігійних норм, це обов'язковість втіленого в них веління. Моральні релігійні норми мають категоричний характер – людина має їх виконувати незалежно від сторонніх міркувань.

Зауважимо, що мораль завжди постає як феномен не особистий, а соціальний. Важко уявити людський світ поза спільністю і спільнотами, як повністю зраціоналізовану у своїх витоках моральність особистості. Відкритість світоглядна й соціальна полягає в зміщенні акценту з того, «що» є світ і в «що я вірю» на те, «як» може наш спільний світ існувати і «як мені бути з моєю вірою» [Етика і політика: проблеми взаємозв'язку. - К., 2001.- С.101-126]. Самі ж моральні цінності залишаються у царині переконань особистості. Мораль, як вольове відношення, є сфера вчинків, практично-діяльних позицій людини, а вже вчинки об'єктивують внутрішні мотиви і думки індивіда, ставлять його в певне відношення до інших людей. Мораль нібито приєднує людей до всіх зв'язків, окреслює той ідеальний універсум, в межах якого тільки й може розгортатися людське буття як власне людське.

Майже всі суспільства мають визнані стандарти етичної поведінки, які забороняють одні дії й дозволяють інші. Кожна соціальна верства виробляє свої правила й норми моралі, кожна культура трансформує їх, кожен історичний період їх змінює, бо ці норми глибоко вплетені в соціальну структуру. Жодна значна суспільна зміна не відбувається без змін у сфері моралі. Етика релігії формувалася переважно за певних історичних умов і для певного народу, а відтак для іншої нації її принципи та норми можуть виявитися невідомими. Про моральність або аморальність релігійної людини, як, втім, і будь-якої іншої, правомірно говорити тільки з позицій певної, конкретної системи моральних цінностей (мораль християнина аморальна з

позиції послідовника ісламу і навпаки). В іншому випадку всі розмови про моральність або аморальність носять лише схоластичний характер.

Сьогодні карта диверсифікацій суспільства додатково ускладнюється тим, що сучасна суспільна мораль реалізує себе в умовах культурно й конфесійно неоднорідного середовища. Глобалізація ставить під сумнів традиційні цінності, моральні норми, етичні та релігійні ідеали. Тому пропозиція вироблення всеосяжної, вічної, позачасової, абсолютної, незмінної моралі – утопічна та авторитарна.

Релігія і мораль – важливі сторони культури, що формують людину й регулюють її поведінку (відношення до світу) на основі специфічних почуттів, переконань, санкцій тощо. Релігія конституює відношення людини до надлюдських, надприродних, потойбічних сил; мораль – до інших людей і самої себе. Підставою співвіднесення цих феноменів виступає їх функціональна спільність і спорідненість використовуваних регулятивних засобів: релігія визначає життєдіяльність людей через ціннісне протиставлення священного й гріховного, мораль – добра і зла.

На питання про походження моралі та її зв'язки з релігією найбільш поширеними є три варіанти поглядів. Це – їх автономія (мораль автономна, якщо вона ґрунтується винятково на розумі й не посилається на релігійні ідеї), гетерономія (правила моралі виходять із зовнішнього джерела, наприклад, культури, чий набір цінностей обумовлений релігійним впливом) та теономія (джерелом моралі постає Бог).

У моралі й релігії є загальні точки дотику. Так, наприклад, для них двох як форм суспільної свідомості (і тільки для них) актуальною є специфічна проблема сенсу людського життя. Проте відзначимо, що як на рівні буденної, так і теоретичної свідомості існують досить спрощені уявлення про характер взаємодії релігії і моралі, про сутність цих явищ. Нерідко трапляються спроби фактичного ототожнення релігії і моралі. Моральний елемент релігії все більше посилюється та висувається на перший план й зрештою релігія постає як система санкціонування моральних вчинків, а не як засіб спасіння душі в потойбіччі, рух до Бога. Відбувається антропологізація і гуманізація релігії. Головними в сучасних релігіях постають «людські» проблеми: яка специфіка людського буття? яке місце людини в світі? які її перспективи? який найвищий сенс людського буття, як людині слід жити, щоб здійснити своє призначення?

Єдність походження моралі релігії зовсім не означає їхню нерозривність і абсолютну взаємообумовленість. Не стільки мораль має потребу в релігії, скільки релігія має потребу в моралі як засобі свого подальшого збереження й поширення. Релігії поза мораллю існувати не може, чого не можна сказати про мораль. Будь-яке релігійне діяння так чи інакше пов'язане з моральними установками. Мораль як така не походить від релігії, і, певною мірою, є від неї незалежною. Вона може бути самоцінною й існувати цілком повноцінно. Релігійна мораль нав'язує норми, вони набувають характеру постулатів, аксіом, яких необхідно дотримуватися

неухильно. Людина відтак тільки тоді моральна, коли відповідає цим нормам, причому в тому контексті, що пропонує їй та чи інша релігія. Людина, моральність якої не підпорядкована індивідуальним релігійним переконанням, має можливість реалізувати свою свободу вибору. Релігія цього вибору не дає. Вона обмежує цей вибір релігійними догматами, які і є тими межами, у рамках яких й дозволений вибір. Але за цей вибір людина несе відповідальність, яка уже розписана.

Релігія ж не існує без моралі й одночасно може бути аморальною (у деяких своїх проявах), бо ж позбавляє людину свободи, нав'язує певні моральні норми, які вступають у протиріччя із сучасними реаліями (наприклад: відношення до сім'ї, шлюбу і т.д.).

Подібність і відмінність моралі й релігії проявляється і в характері реалізації ними своїх функцій: регулятивної, інтегративної, світоглядної, виховної та інших. Спільність багатьох функцій говорить про близькість цих явищ. Але в той же час варто пам'ятати, що реалізуються ці функції не в однаковій мірі. Наприклад, релігія досить активно використовує культ, свої організації. У моралі таких можливостей немає. Релігія об'єднує переважно представників певної конфесії, а відношення до представників інших віросповідань часто бувають у неї досить складними, навіть ворожим. Тому історії відомі численні кровопролитні релігійні війни. Інтегративна функція моралі носить універсальний характер, поширюючись на все людство без винятку, тому що принципи моралі носять загальнолюдський характер (за винятком ранніх етапів людської історії, коли під ближнім розумівся або одноплемінник, або представник тієї ж народності). Нарешті, релігія має, як правило, свою (нерідко досить складну, авторитарну) організацію, що породжує певну специфіку у відносинах між віруючими, особливо між мирянами і священнослужителями. Часом відзначають кар'єризм, уявлення про свою вибраність, а то й якусь месійність останніх. Ці явища не сприяють моральному вдосконаленню особистості. У міру демократизації громадського життя вони всі частіше викликають дорікання з боку пересічних віруючих.

В релігійній свідомості містяться специфічні поняття, яких немає в моралі (Бог, сатана, пекло, рай тощо). Крім того, деякі поняття отримують в релігії особливе забарвлення, спрямованість. Так, поняття вини нерідко подається під виглядом поняття гріх, тобто як порушення Божого припису. Культова діяльність теж впливає на моральне життя віруючих. Богослужіння, індивідуальна молитва здатні каталізувати моральні настрої, загострювати інтерес до смисложиттєвих питань. Однак, формальне відношення до релігійного культу, обрядодіяння без належного переживання й усвідомлення знижує моральні пошуки, а в ряді випадків навіть викликає лицемірство, нігілістичні і релятивістичні настрої.

Відомий американський дослідник у галузі релігієзнавства Мілтон Їнгер пропонує чотири основних підходи до проблеми співвідношення моралі та релігії, хоча зазначає, що вони рідко зустрічаються в чистих формах

та проявах [*Yinger Milton. The scientific study of religion. - New York, 1970. – P.41-56*].

Перший підхід розглядає мораль як невід'ємну частину релігії. Релігія зосереджує увагу на індивідуальному спасінні, залишаючи за межами свого впливу інші соціальні сфери та примус моральної проблематики. В цьому зв'язку важливим є питання впливу морального компонента на релігійний комплекс. Проте в історії християнства твердження, що мораль є лише другорядною частиною релігії, часто призводить до реакції проти втручання церкви у світські справи. Мораль і релігія постають як абстрактні ідеологічні рівні.

Другий підхід – це моністичний підхід до моралі і релігії, в якому ці два концепти розглядаються як неподільні та ідентичні. Відтак, виходячи із цієї концепції, спроба описати відмінність між моральним життям і релігійним життям є помилковою.

Третій підхід розуміє релігію і мораль як дві сепаровані (відокремлені) системи, що аж ніяк не пов'язані між собою. Відомий соціолог релігії Ентоні Гіденс аргументує цю точку зору, наголошуючи на наступному: «Релігію не слід ототожнювати з моральними настановами, які керують поведінкою віруючих, наприклад, заповідями, що їх, як вважають, Мойсей одержав від Бога. Ідея про те, що боги небайдужі до нашої поведінки на цій землі, чужа для багатьох релігій. Наприклад, стародавні греки вважали, що боги значною мірою були байдужі до діяльності людства» [*Гіденс Е. Соціологія. – К., 1999. – С.506*].

Четвертий підхід стверджує, що релігія виступає як агент моралі. Ця позиція узгоджується із позицією, коли релігія постає як фундамент взаємин *Людина–Бог*, і якщо моральна поведінка вірна, то взаємовідносини *Людина–Людина* постають символічним релігійним підґрунтям до взаємовідносин *Людина–Бог*.

В іудейській, християнській та ісламській теологіях мораль розуміється як складова частина релігії – як божественне одкровення, що стосується відносин між людьми. Поза даною релігією не може бути справжньої моралі, можливі лише звичаї, засновані на більш-менш перекручених поняттях добра й зла.

Західноєвропейська традиція морального обґрунтування релігії виходить з передумови, що відношення людини до трансцендентного повинне будуватися на тих же принципах, що й відносини між людьми. Конкретні релігії розрізняються моральним змістом. В історичному розвитку релігії цей зміст збагачується, відбувається моралізація релігії. Відмінності релігій за їх моральністю відбилися в інспірованому Кантом розподілі їх на природні й етичні. Як правило, до етичних відносять іудаїзм, християнство й іслам, іноді – зороастризм, даосизм, конфуціанство, буддизм, брахманізм. Інші релігії вважаються природними. Етичні релігії виходять із протиставлення між належним і сущим. У моральному типі релігії священне

перетворюється в істинне, справедливе, морально досконале, а сама мораль оголошується єдиним способом досягнення Бога.

Різні релігії неоднаково впливали на моральне життя людей. Втім і самі люди ставляться до релігій по-різному. Спектр цих відносин досить широкий: від високої духовності до суто прагматичного підходу до релігії. Відтак моральний, духовний потенціал релігій використовується різною мірою.

На відміну від етики релігії, що завжди носить нормативний характер, етикологія релігії за своєю суттю виступає дескриптивною наукою про релігійну мораль, що описує погляди індивідуумів або суспільних груп на тему морального добра і зла, а також пов'язані з цим переживання і поведінку.

Нормативна структура релігійної моралі визначається характером і змістом норм, з яких вона складається. Ці норми мають наступні ознаки:

- ✓ Виходять з вищого, абсолютного релігійного авторитету, яким є Бог, Вчитель, ідея надприродного.
- ✓ Мають характер абсолютних, всезагальних, безапеляційних вимог, правил та заборон для людей.
- ✓ Диктують певний внутрішній стан душі (віру), а також відповідну зовнішню поведінку.
- ✓ Поширюються тільки на представників визначеної конфесії.
- ✓ Мають своєю передумовою «страх Божий» у віруючого, якщо він не виконує їх моральних норм, а також «суд Божий» як кару за їх порушення.

В свою чергу релігійна мораль складається з таких основних блоків: відносини до Бога (з боку індивіда і Церкви як соціального інституту), ставлення людини (віруючого) до себе самої як образу Божого (особиста мораль), ставлення до інших людей (мораль суспільна) [*Обер Ж-М. Моральне богослов'я. - Львів, 1997. – С.16*].

Взявши до уваги той факт, що традиційна мораль виявилися неспроможною відповісти на всі питання сучасної людини, дослідники констатують кризу моралі. Зауважимо, що криза християнської моралі не пояснюється лише впливом сучасного гуманізму свободи. Вона має свої внутрішні причини. Протягом кількох століть християнська мораль за своєю суттю була індивідуалістичною, коли все зводилося лише до визначення межі між дозволеним і недозволеним. Мораль не враховувала соціального фактору людських проблем. Загалом ми звикли до того, що якість моральності чи аморальності приписується, як правило, стосункам між людьми, а до сфери компетенції моралі входять лише відносини особи з особою (переважно міжстатеві стосунки), особи з суспільною групою, до якої вона належить (сім'я, трудовий колектив). Але зауважимо, що загалом мораль не замкнута на якусь особливу сферу чи особливий аспект людського чи суспільного життя – скажімо на сексуальні взаємини, на трудові відносини, на межові життєві стани буття тощо. Вона охоплює все багатоманіття людського потенціалу. Мораль всюдишуца, а відтак має право голосу всюди, де людина

діє як людина, як вільне розумне створіння. Тому сфери компетенції релігійної моралі повинні виходити на рівень взаємовідносин «Людина – Людина», «Людина – представниками природного світу», «Людина – праця» тощо. В цьому етикологія релігії в своєму предметному полі близька до антропології релігії, але коли в останньої предмет дослідження спрямований на вивчення проблем «Людина – Бог», то у першій він охоплює в основному питання взаємовідносин «Людина – Людина» при опосередкуванні їх певним релігійним світобаченням і світоставленням.

Всі ці зміни в сучасних підходах до моральних проблем спонукають до перегляду домінуючої антропоцентричної парадигми (тобто однієї орієнтації на людину та її потреби) і повернення на новому рівні до розуміння моралі як певного модусу відношення до дійсності, до світу загалом – як до конкретних людей і соціальних груп, так і до представників світу природи і цінностей культури, до Космосу в безмежності його потенційних уособлень, до абстрактно-загальних категорій буття, зокрема таких як радість, страждання, смерть, любов тощо.

Загальносвітоглядний контекст інформаційного суспільства актуалізує перед релігією необхідність вироблення нових морально-етичних норм, які б більшою мірою сприяли вирішенню глобальних проблем людства (зокрема, виживання разом із цією єдиною досяжною людині світовою системою в усій її цілісності). Сучасні релігійотвірчі процеси якраз і засвідчують, що, згідно з пропонованими ними морально-етичними нормами, зростає вимога відповідальності людини не лише за особистісне, групове чи загальнолюдське спасіння (самозбереження), але й за спасіння природи, світу та, зрештою, і Бога, творчий потенціал якого сьогодні усвідомлюється залежним від людини [Горкуша О. *Етизація релігії як об'єктивний наслідок її функціонального обмеження // Україна релігійна. Книга друга: Прогнози релігійних процесів України.* – К., 2008. – С.45-70]. Проте природним є і те, що й за цих умов людина залишається для людини найближчим і найцікавішим предметом. Тому є підстави вважати, що міжлюдські стосунки й надалі збережуть свою роль якщо не єдиною, то принаймні провідною, найдинамічнішою галузю етичного освоєння дійсності.

Отже, етикологія релігії досліджує систему моральних цінностей, виявляючи фундаментальні, граничні основи справедливих, розумних і осмислених дій у релігійному житті людей. Центральною проблемою тут є обґрунтування висунутих етичних принципів, які, з одного боку, повинні бути загальнозначущими і правильними для представників різних релігійних культур, а з іншого – завжди є відносними, зумовлюючись при цьому соціорелігійними, культурними та часовими обставинами.